

Kendra, Milan

**K premene ikonografie holokaustu : P. Vilikovský: Štvrtá reč**

In: *Výzvy súčasnosti: nová témata české a slovenské literatury (2000-2017)*. Pospíšil, Ivo (editor). 1. vydání Brno: Jan Sojnek - Galium, 2019, pp. 65-71

ISBN 978-80-88296-05-8

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.81634>

Access Date: 22. 03. 2025

Version: 20250223

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Milan Kendra (Prešov)

## K premene ikonografie holokaustu – P. Vilikovský: Štvrtá reč<sup>1</sup>

### Abstrakt

Cieľom štúdie je opísať zvláštny druh expresivity literárneho jazyka v poviedke P. Vilikovského *Štvrtá reč*, ktorá sa dotýka udalostí holokaustu. Zatiaľ čo poviedka demonštruje, ako sú príbehy o vojne, genocíde, násilnom vyhubení a ľudskom utrpení pohltené literárnym diskurzom, transgresiou dominantného naratívneho kódu nenápadne vzniká fragment, resp. záblesk spomienky na Emu Schlesingerovú, jednu zo ženských obetí židovského transportu z Bratislavy do Osvienčimu. Špecifickou kompozíciou je poviedka príležitosťou pre čitateľa nadobudnúť skúsenosť s komplexným výrazom ľudskej účasti a overiť svoju schopnosť bytia s druhými v priestore literárnej štylizácie.

**Kľúčové slová:** holokaust, narácia, dialektický obraz, jazyk, expresivita

### Abstract

#### On the Modification of Iconography of Holocaust—P. Vilikovský's Fourth Speech

The study aims to explicate a specific kind of expressivity conveyed by the language of P. Vilikovský's short story *Štvrtá reč* dealing with the events of the Holocaust. While demonstrating how stories about war, genocide, extermination and human suffering are included and absorbed by literary discourse, the fate of Ema Schlesingerová, one of women victims of the deportation of Jews from Bratislava to Auschwitz, is indicated indistinctly as a fragment or flash of reminiscence resulting from transgression of dominant narrative code. The short story is composed for the reader to experience more complex expression of human concern and being for the other.

**Key words:** holocaust, narration, dialectical image, language, expressivity

K štúdiu nás priviedol spôsob zviditeľnenia narácie v poviedke *Štvrtá reč*, druhej časti diptychu P. Vilikovského *Prvá a posledná láska* (2013). Ide o dystaxiu, špecifický spôsob rozrušovania naratívneho kódu, ktorý individualizuje písanie a vytvára predpoklady na premenu ikonografie holokaustu. Naratívne uchopenie tejto témy je vo Vilikovského poviedke diametrálne odlišné v konfrontácii s literárnym jazykom, ktorý skúmala

Z. Prušková v textoch C. Malaparteho, Z. Nałkowskej a J. Kosinského na pomedzí dokumentárnej a umeleckej výpovede, naviazaných na udalosť holokaustu, resp. v beletristických výpovediach vychádzajúcich z priameho alebo sprostredkovaného svedectva (L. Lahola, J. Špitzer). O prózach Z. Nałkowskej konštatuje, že ich štýl sa vyznačuje „*intenciou predovšetkým sugestívne referovať*“.<sup>2</sup> V súvislosti s prózami L. Laholu zároveň poznamenáva, že tematizovanie udalostí nelegitímnej, a predsa prikázanej smrti v nich predpokladá „*nepragmatický (na paradoxoch) postavený princíp interpretácie a zobrazenia*“,<sup>3</sup> ktorý vyvoláva estetický účinok. Podľa Z. Pruškovej je prístup k téme holokaustu v týchto textoch uskutočňovaný v dvoch krokoch – najprv je to zohľadňovanie dobových i aktuálnych faktografických svedectiev, resp. empirie svedkov udalosti, ktoré je následne základom vymedzenia literárneho jazyka. Vzhľadom na ťažko sprostredkovateľnú látku sú ňou analyzované prózy príznakové nepragmatickým novojazykom, expresívnou obraznosťou a oslabenou autoreferencialitou. Výsledným efektom je, že naratívny paradoxne komunikujú „*ako ku kolektívu smerované (i keď nemanipulatívne) svedectvá*“.<sup>4</sup>

V textoch analyzovaných Z. Pruškovou sa východisko literárnej obraznosti nachádza v diskurzívnom poli objektívneho zhodnotenia a subjektívne prežívaného osobného zážitku. Literárna obraznosť, jazyk a naratív sú v nich ďalším krokom procesu beletrizácie udalostí násilia. V tomto procese je potrebné postupovať opatrne – beletrizácia reálneho ľudského utrpenia vo vyhladzovacích táboroch nadobúda v literárnom komunikáte parametre kreácie, tvorby. Z. Bauman poukazuje na to, že tie najradikálnejšie prejavy modernej genocídy neboli pre ich ideológov a plánovačov dielom skazy, ale tvorby. Íšlo o tvorbu zabíjaním a likvidáciou obetí: „*Byly likvidovány, aby se mohl ustavit objektivně lepší – efektivnější, morálnější, krásnější – lidský svět.*“<sup>5</sup> Táto homológia medzi genocídou a tvorbou je znepokojujúca, a preto aj Z. Prušková prichádza k záveru, že tematizovanie udalostí holokaustu si vyžaduje vlastný literárny kód. Jazyk textov, ktoré skúmala, je vzhľadom na tému silno referujúci, záväzný voči ohromujúcej udalosti zla, ide o literárny jazyk „za hranicou udalosti“,<sup>6</sup> o jazyk nepragmatický. Tvorbou tu teda nie je beletrizácia ľudského utrpenia, esteticky príznakovou sa táto téma stáva až vo vzťahu k hľadaniu nie-pragmatického jazyka, ktorý má potenciál ťažko zobraziteľnú udalosť evokovať.

V textoch s posilnenou referencialitou je svedecká alebo objektívna informácia o udalosti holokaustu horizontom, ktorému sa estetické koncipovanie prispôbuje.

<sup>2</sup> PRUŠKOVÁ, Z.: *Holokaust – hranica pragmatického jazyka*. In: Poznańskie Studia Slawistyczne 12. Poznań: Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, 2017, s. 266.

<sup>3</sup> Ibidem, s. 268.

<sup>4</sup> Ibidem, s. 262.

<sup>5</sup> BAUMAN, Z.: *Modernita a holocaust*. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2010, s. 144.

<sup>6</sup> PRUŠKOVÁ, Z., c. d., s. 265.

Syntagma H. Grynberga „*prawda nie-artystyczna*“ pripomína, že len autentická dokumentárnosť je údajne schopná zaznamenať, čo sa umeleckými prostriedkami nedá vyjadriť.<sup>7</sup> Práve tu vzniká koncepcná odlišnosť uchopenia témy holokaustu v poviedke *Štvrtá reč*. Ak Z. Prušková upozornila na texty, v ktorých je účasť garantovaná prežitou alebo objektívne kontextualizovanou udalosťou holokaustu, Vilikovský modeluje prózu účasti na báze výsostne literárnej štylizácie – autentickú dokumentárnosť vystriedala otvorene štylizovaná (vo sfére znaku zdôraznená) autentickosť.<sup>8</sup> Rozprávač Vilikovského poviedky reflektuje postavu Gabriela, dôchodcu, ktorý sa pustil do zaznamenávania ústnych dejín, pretože pozná „*Juďi so zaujímavými osudmi a zaznamenáva ich rozprávanie, lebo sa mu zdá, že by bola škoda, keby ich príbehy bez stopy zanikli*“.<sup>9</sup> Z tohto dôvodu Gabriel prepisuje rozprávania respondentov z diktafónu na papier, hoci si uvedomuje nespoľahlivosť ich výpovedí. Do textu následne Vilikovský zapája metalepsiu ako figúru transgresie, prechodu medzi hierarchicky usporiadanými rovinami príbehu, a ako signál dystaxie naratívneho kódu. Metalepsia je autoreferenčná figúra, ktorá spôsobuje, že vnútorné a rámčujúce rozprávanie sa do seba prepadávajú. Prechodmi medzi diegetickým a extradiegetickým Vilikovský manifestuje špecifickosť literárneho diela a literárneho sveta. Gabriel, prezrádza Vilikovského rozprávača, „*ako muž nie je skutočný, je to postava z poviedky*“<sup>10</sup> a jeho predstavu o uchovávaní ústnych dejín v pôvodnom kontexte miesta a času rozprávania ruší ako iluzórnu: „*My tu teraz môžeme dodať, že po prepise aj ústne dejiny skončia ako písienka na papieri. Sú to rovnaké písienka, ničím sa nelíšia od písmen, ktorými sa píšú učebnice dejepisu alebo poviedky. Keby bol rozprávačom Gabriel, asi by sa to pokúsil pred nami zatajiť*“.<sup>11</sup> Rozrušovaním naratívneho kódu Vilikovský upozorňuje, že (v princípe semiózy) fikčné i reálne príbehy ľudského utrpenia čitateľovi iluzívne splyývajú: „*Aj toto sú písienka vytláčené na papieri. Poviedka, povedzme. Ema v nej nemá mamu, a ani mama nemá Emu. Už nie. Ale príbeh, ktorý rozpráva v obývačke svojho bytu starý bielovlasý muž, je skutočný, a skutočný je aj ten muž. Bol. Jeho príbeh sa od poviedky nedá rozoznať, sú to rovnaké písienka na papieri*“.<sup>12</sup> Vilikovský tento proces manifestuje aj tak, že z knihy S. Neitzela *Odpočúvaní*<sup>13</sup> v poviedke cituje záznamy skutočných skúseností s vyhladzovaním, o ktorých sa nemeckí dôstojníci reálne zmieňovali v britskom väzení. Vilikovský označovaním naratívy a samotnej stratégie písania vlastne ukazuje, ako

<sup>7</sup> HOLÝ, J.: *Předmluva*. In: *Holokaust v české, slovenské a polské literatuře*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2007, s. 11.

<sup>8</sup> K termínu štylizovanej autentickosti pozri MIKULA, V.: *Autentickosť a štylizovanosť v slovenskej literárnej tradícii*. In: *Od iniciatívy k tradícii. Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede od 30. rokov po súčasnosť*. Brno: Host – vydavateľství, s. r. o., 2005, s. 317.

<sup>9</sup> VILIKOVSKÝ, P., c. d., s. 145.

<sup>10</sup> *Ibidem*, s. 141.

<sup>11</sup> *Ibidem*, s. 146.

<sup>12</sup> *Ibidem*, s. 139.

<sup>13</sup> NEITZEL, S.: *Odpočúvaní. Nemeckí vysokí dôstojníci v britskom väzení (1942–1945)*. Bratislava: Ikar, 2009.

literárny diskurz pohlcuje výpovede z odlišných diskurzívnych polí, napr. dokumentu alebo histórie. Ich referencialita sa nestráca, ale je začleňovaná do dominantných naratívnych vzorcov platných pre literárnu oblasť. Výpovede s referenčnou platnosťou takto literatúra legitimizuje v rámci pravidiel hry vo vlastnom diskurzívnom poli. S tým súvisí aj obmedzenie, ktoré vzniká procesom písania vo vzťahu k textom s intenciou sugestívne referovať alebo komunikovať svedectvá o udalosti utrpenia a holokaustu. Ide o myšlienku R. Barthesa (z čias prechodu od systematického štrukturalizmu k dekonštruktívnemu postštrukturalizmu), že písanie je deštrukciou každého hlasu a počiatku, je neurčité, zmiešané a šikmé, subjekt v ňom mizne.<sup>14</sup> Gabrielovým zapisovaním hlasov respondentov síce príbehy nezaniknú bez stopy, avšak písanie zakladá komunikačnú dištanciu, vytvára neosobný a neutrálny priestor, v ktorom sa identita pôvodcov stráca, pretože písanie odosobňuje. Individuálny príbeh ústnych dejín sa písaním nivelizuje a stáva sa súčasťou rovnorodého, opakovateľného, prichádza o svoju auratickú povahu.<sup>15</sup> Z novších štúdií na pozadí Blanchotovho récitu *Temný Tomáš* podnetne píše o miznutí subjektu v jazyku a o agónii jazykom označeného sveta M. Forgáč.<sup>16</sup>

Kritika narativity a ironizujúci prístup k skripturalnosti sú pre Vilikovského podloží inovátného riešenia pri tvarovaní udalosti holokaustu. Do kontextu zapisovania individuálnych príbehov totiž umiestňuje záblesk spomienky na Emu Schlesingerovú, jednu z obetí transportu T6 z bratislavskej Patrónky do Osvienčimu. Aby jej osud unikol smrti zabúdaním, rozprávač ho nemodeluje v línii príbehu, ale jej obraz konštruje evokačnou silou pocitov a spomienok v Gabrielovom vedomí. Tento postup obrazného komponovania dávno mŕtvej židovskej ženy preto vôbec nie je systematický, Gabrielove „*pocity a pomyslenia prichádzali náhodne a nečakane, ako keď poryv vetra ženie po chodníku zdrapy papiera*“.<sup>17</sup> Vilikovského postup je blízky metafore historika ako zberateľa či handrára (W. Benjamin) a odkazuje na spôsob, ako uniknúť triviálnemu modelu fixnej minulosti tak, že sa minulosť nenazerá z hľadiska objektívneho faktu, ale vychádza z faktu pamäti, psychicko-materiálneho faktu v pohybe. Na tomto postupe sa na jednej strane podieľajú materiálne stopy, „*zbytky, odpadky historie, protimotivy nebo protirytmu*“, na druhej strane práca psychickej archeológie, „*práce paměti se sladuje především s rytmem snů, symptomů a fantasmat, s rytmem potlačení a návratů potlačeného, latencí a krizí*“.<sup>18</sup> Ide o anachronické rozohrávanie pamäti, pretože pamäťové stopy či záblesky sa nenahliadajú v ich historickej kontinuite, ale skôr

<sup>14</sup> BARTHES, R.: *Smrt autora*. In: Aluze, roč. 10, 2006, č. 3, s. 75.

<sup>15</sup> BENJAMIN, W.: *Umělecké dílo ve věku své technické reprodukovatelnosti*. In: Výbor z díla I. Literárněvědné studie. Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 301 – 304.

<sup>16</sup> FORGÁČ, M.: *Textotvorné stratégie Blanchotovho récitu „Temný Tomáš“*. In: FORGÁČ, M. – KENDRA, M. (eds.): Poetologické súradnice literárnych fikcií filozofov a filozofiek. World Literature Studies, roč. 10, 2018, č. 2, s. 51 – 68.

<sup>17</sup> VILIKOVSKÝ, P., c. d., s. 185.

<sup>18</sup> DIDI-HUBERMAN, G.: *Před časem*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal, 2008, s. 105.

v ich antropologickej dimenzii. Obraz sa rozohráva v dynamike pamäti a predstavivosti do takej miery, že jedného dňa sa Gabrielovi „zamarilo, že z úzkej Zelenej uličky mu oproti kráča Ema Schlesingerová s ťažkým kufrom; nevidel ju zreteľne, v slnečných lúčoch sa črtal len obrys postavy, no vedel, že je to ona. Podľa vône, možno. Kam, kam? opýtala sa ho. Ale, zháňam kovovú kľučku. A ty kam? Na Patrónku, odvetila, do transportu. Tak sa tu majte. A šla“.<sup>19</sup> V poviedke je to jediná situácia, v ktorej Ema prehovorila, a toto nečakané zjavenie signalizuje privilegovaný moment zjavenia sa, pobytu a miznutia. O funkcii tejto kolízie, resp. záblesku v dialektickom obraze G. Didi-Huberman píše, akoby „záblesk vyvolaný nárazem byl jediným možným světlem, které zviditelňuje autentickou dějinnost věcí“<sup>20</sup> Podľa výskumov P. Zajaca tento záblesk predstavuje jeden z uzlových bodov Vilikovského próz – ide o latentne pôsobiaci epifanický zážitok „prítomný ako zážeh, zákmit“.<sup>21</sup>

Vilikovského stratégiu objavenia sa udalosti holokaustu v priestore písania a narativity kladieme teda do súvislosti s konceptom dialektického obrazu (W. Benjamin), ktorý je na jednej strane schopný explicitne znázorňovať a zviditeľňovať – vo Vilikovského prípade ide o zvýraznenú autoreferencialitu textu. Na druhej strane dialektický obraz naznačuje netextovú plochu literárneho diela a ťažko verbalizovateľné významy – v tomto prípade ide o otázku pretrvávania udalosti holokaustu v ľudskom vedomí. Na jednej strane teda nastalo otvorenie obrazu (rozrušenie naratívneho kódu, odkrytie usporiadania príbehu a narácie metalepsiou), na druhej strane narušenie očakávaného režimu reprezentácie podnecuje nový spôsob videnia a prehodnocovania tvarov. V kontexte Benjaminovej estetickéj optiky charakter dialektického obrazu spočíva „vo fenoméne zjavenia sa a miznutia, príchodu a úniku. [...] zastavuje na okamih vo svojom zornom priestore pohyb, [...] na okamih zastavuje dianie, aby ho nechal dýchať svojím životom – oživuje ho“.<sup>22</sup> To isté sa realizuje v scéne zjavenia sa Emy Schlesingerovej pred Gabrielom – stretnutie Vilikovský projektuje v existenciálnej modalite bytia s druhými: „Nie, vidieť ju nevidel, ale samému v byte sa mu stávalo, že ju cítil nablízku, a občas sa jej aj prihovril. [...] ale odpovede sa nikdy nedočkal. Počul len, ako dýcha.“<sup>23</sup>

Modelovaním dialektického obrazu sa Vilikovský pokúša prekročiť ohraničenosť – časovú i priestorovú – od udalosti holokaustu. Proti vzdialenosti a neosobnosti, ktorá súvisí s tým, ako sa holokaust ako historická udalosť stráca v minulosti, kladie blízkosť a vnútornú prítomnosť či reflexiu tejto udalosti. Vilikovského poviedka avizuje nedôveru voči výpovednej hodnote príbehov, najmä ak majú tematizovať hrôzy vojny, koncentračných táborov a holokaustu. Jeho dialektický obraz je pokusom

<sup>19</sup> VILIKOVSKÝ, P., c. d., s. 185 – 186.

<sup>20</sup> DIDI-HUBERMAN, G., c. d., s. 117 – 118.

<sup>21</sup> ZAJAC, P.: *Vilikovského príbehy umierania*. In: DAROVEC, P. (ed.): K dielu Pavla Vilikovského. Bratislava: Univerzita Komenského, 2017, s. 46.

<sup>22</sup> BŽOCH, A.: *Walter Benjamin a estetická moderna*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 1999, s. 66.

<sup>23</sup> VILIKOVSKÝ, P., c. d., s. 189.

vyjadriť zložitejšiu podobu ľudskej účasti – estetický komunikát má byť priestorom vykresľovania vlastných hraníc ľudskosti, orientuje sa na gnozeologický a axiologický aspekt textu v čitateľskej rezponzii. Povedka *Štvrtá reč* ustanovuje a rehabilituje morálny význam udalosti holokaustu tak, že písanie či naratívne spracovanie tejto udalosti vyvoláva istý ostych, pocit hanby. Postava (a sprostredkovane aj čitateľ) má príležitosť preukázať svoju morálnu dispozíciu byť s druhými: „*Je to, myslím, dávno jasné, ale na záver azda nezaškodí zopakovať: povedka sú písmenká na papieri. Výmysel, po anglicky fiction. Gabriel nejestvuje, je to len krycí názov pre istý druh ostychu. Ale to mlčanie, milý čitateľ, milá čitateľka, to mlčanie je skutočné.*“<sup>24</sup> Otázkou obnovenia morálneho významu hrozivej historickej udalosti holokaustu Vilikovský ponecháva v diskurzívnom poli literatúry. Literárny obraz nepodriadil etickým či sociálnym normám, pôsobenie etickej a sociálnej normy tu v prvom rade vyplýva z estetického koncipovania. Vo výraznej komunikačnej orientácii na čitateľa je vo Vilikovského povedke zakódovaná aj rezervovaná dôvera v akt komunikácie – v schopnosť čitateľa na podklade literárneho textu axiologicky overiť svoju schopnosť bytia s druhými. V tom by sme dnes videli Vilikovského príspevok k premene ikonografie holokaustu v súčasnej slovenskej próze.

## Literatúra

- BARTHES, R.: *Smrt autora*. In: *Aluze*, roč. 10, 2006, č. 3, s. 75 – 77.
- BŽOCH, A.: *Walter Benjamin a estetická moderna*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 1999.
- BAUMAN, Z.: *Modernita a holocaust*. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2010.
- BENJAMIN, W.: *Umělecké dílo ve věku své technické reprodukovatelnosti*. In: Výbor z díla I. Literárněvědné studie. Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 299 – 326.
- DIDI-HUBERMAN, G.: *Před časem*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal, 2008.
- FORGÁČ, M.: *Textotvorné strategie Blanchotovho recitu „Temný Tomáš“*. In: FORGÁČ, M. – KENDRA, M. (eds.): *Poetologické súradnice literárnych fikcií filozofov a filozofiek*. *World Literature Studies*, roč. 10, 2018, č. 2, s. 51 – 68.
- HOLÝ, J.: *Předmluva*. In: *Holocaust v české, slovenské a polské literatuře*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2007, s. 7 – 15.
- MIKULA, V.: *Autenticnosť a štylizovanosť v slovenskej literárnej tradícii*. In: *Od iniciatívy k tradícii. Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede od 30. rokov po súčasnosť*. Brno: Host – vydavateľství, s. r. o., 2005, s. 309 – 322.

<sup>24</sup> *Ibidem*, s. 197.

PRUŠKOVÁ, Z.: *Holokaust – hranica pragmatického jazyka*. In: Poznańskie Studia Slawistyczne 12. Poznań: Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, 2017, s. 259 – 270.

VILIKOVSKÝ, P.: *Štvrtá reč*. In: *Prvá a posledná láska*. Bratislava: Vydavateľstvo SLOVART, spol. s. r. o., 2013, s. 137 – 197.

ZAJAC, P.: *Vilikovského príbehy umierania*. In: DAROVEC, P. (ed.): *K dielu Pavla Vilikovského*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2017, s. 42 – 57.

**PhDr. Milan Kendra, PhD.**

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy  
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove  
17. novembra 1, 080 01 Prešov, Slovenská republika  
*milan.kendra@unipo.sk*



